

Rafał Stożek¹

Wielokulturowość w Libanie – studium przypadku

Streszczenie:

W literaturze przedmiotu Liban opisywany jest zazwyczaj przez pryzmat wysoce zróżnicowanej struktury wyznaniowej występującej w jego społeczeństwie. W celu poszerzenia ram owego opisu postaram się odnieść przyjęte w dyskursie rozumienia pojęcia „wielokulturowości” do obecnej sytuacji społecznej i politycznej tego kraju. Przyjęcie wielokulturowej optyki nie tylko pozwala poruszyć szereg kwestii dotyczących historii, systemu prawnego i politycznego Libanu, lecz także przybliżyć jego aktualne problemy społeczne, co nadaje pracy charakter przekrojowy. Analizując podstawowe rozumienie terminu wielokulturowość podejmę próbę zrekonstruowania procesu powstawania libańskiego państwa i formowania się jego wielowyznaniowego społeczeństwa. Uwzględniając wyniki wyborów z 6 maja 2018 roku, pokrótce omówię programy polityczne wybranych ugrupowań parlamentarnych, rozważając, czy korespondują one z założeniami ideologii wielokulturowości. W podsumowaniu postaram się udzielić odpowiedzi na pytania: czy Liban jest państwem, które jest wielokulturowe?; czy realizuje politykę wielokulturowości?; czy dominująca w tym kraju ideologia państwowa nosi znamiona wielokulturowości?

Słowa kluczowe: wielokulturowość, Liban, system prawny Libanu, społeczeństwo, polityka migracyjna

¹ Autor jest studentem V roku Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz uczestnikiem programu wymian pomiędzy Polską a Libanem, zorganizowanym przez Eurośroziemnomorską Fundację Dialogu Kultur im. Anny Lindh.

1. Wprowadzenie

W literaturze przedmiotu można znaleźć trzy główne rozumienia pojęcia „wielokulturowości”². Po pierwsze, używa się go do opisu takiego stanu stosunków społecznych, w których dominantą jest kulturowa różnorodność grup je kształtujących. Twierdzenie, że dana społeczność jest społecznością wielokulturową, oparte jest na istnieniu jej wysoce zróżnicowanej struktury np. wyznaniowej czy etnicznej.

Po drugie, używa się go w odniesieniu do opisu polityki akceptacji i promocji odmienności kulturowych, realizowanej zazwyczaj poprzez tworzenie systemu instrumentów prawnych mających na celu zapewnienie odpowiedniego wsparcia mniejszościom kulturowym w swobodnym kultywowaniu własnych tradycji czy zwyczajów. W swojej publikacji *Finding Our Way: Rethinking Ethnocultural Relations in Canada*³ z roku 1998, Will Kymlicka, jeden z kluczowych kanadyjskich teoretyków wielokulturowości, zawarł katalog tego typu polityk, na który składały się działania takie jak: uprzywilejowanie mniejszości w procedurach kwalifikacyjnych różnego typu, zmiana kanonu lektur, zagwarantowanie miejsc we władzach ustawodawczych czy – jakby się mogło wydawać – działania bardziej prozaiczne, tj. szerzenie tolerancji w sprawach ubioru, dwujęzyczna edukacja dzieci.

Trzecie rozumienie pojęcia wielokulturowości odnosi się do występowania określonej ideologii, której początki związane są z „kulturowym pluralizmem” H. Kallena i jego sprzeciwem względem ówczesnie obowiązującej w USA doktryny asymilacjonizmu, zainicjowanym przez niego w pracy *Democracy versus Melting-Pot*⁴ z 1915 roku. Rozkwit tak rozumianej wielokulturowości przypada na lata osiemdziesiąte XX wieku. W swoich założeniach wielokulturowość miała stanowić alternatywę dla asymilacjonizmu, obrazowo reprezentowanego w amerykańskim myśleniu przez metaforę *melting pot*, tzn. metaforę tygla, w którym poprzez zmieszanie wielu różnych grup etnicznych, wytapia się jedna, zawierająca w sobie wszystkie inne, ale jednak nowa grupa – naród amerykański.

Niniejsze wprowadzenie zwięźcie przedstawieniem przyjętej w literaturze na temat wielokulturowości definicji kultury. Mając świadomość definicyjnych trudności związanych z tym pojęciem, odwołam się do A. Szahaja, który podaje, iż: „Przyjmuje się najczęściej milcząco, że jej wyróżnikiem jest spójna i jednorodna wspólnota języka, tradycji, wyznania i obyczajów”, zaznaczając jednak że: „tak pojmowana kultura albo dziś nie istnieje, albo jest niezwykle rzadkością, albowiem w świecie dzisiejszym wszelkie granice są porowate, autoidentyfikacja grup i jednostek zmienna, tożsamość hybrydowa, podzielona i płynna”⁵.

² B. Polanowska-Sygułska, *Rozmowy z oksfordzkimi filozofami*, Kraków 2011, s. 121–124.

³ W. Kymlicka, *Finding Our Way: Rethinking Ethnocultural Relations in Canada*, Oxford 1998.

⁴ H. Kallen, *Democracy Versus the Melting-Pot*, *The Nation* 1915, https://archive.org/stream/1915DemocracyVersusTheMeltingPot/1915_Democracy_versus_the_Melting_Pot#page/n3/mode/2up, 24.06.2018.

⁵ A. Szahaj, *E pluribus unum? Dylematy wielokulturowości i politycznej poprawności*, Kraków 2010, s. 58–59.

Liban jest krajem, który z trudem poddaje się powszechnie stosowanym klasyfikacjom, próbom przyporządkowania go do wielokrotnie już opisanych modeli czy niekiedy nawet usiłowaniami przeprowadzenia szczegółowej analizy konkretnej dziedziny życia społecznego. Mimo napotykanych trudności, zainteresowanie polskich badaczy tematyką libańską ogniskuje się głównie wokół zagadnień dotyczących historii jego państwowości, prawodawstwa, polityki oraz zagadnień związanych ze strukturą jego społeczeństwa. Celem niniejszego artykułu jest przeprowadzenie analizy i próba odpowiedzi na pytanie, czy przy tak przyjętych ustaleniach pojęciowych można zasadnie twierdzić, że Liban jest krajem wielokulturowym we wszystkich trzech, wyżej zaprezentowanych, rozumieniach tego pojęcia.

Plan dalszego wywodu przedstawia się następująco: w ramach analizy pierwszego rozumienia wielokulturowości przedstawię krótki rys historii powstawania tego kraju oraz istotne dla dalszych rozważań statystyki, dotyczące struktury wyznaniowej oraz sytuacji migracyjnej w okresie kilku ostatnich lat. Następnie przejdę do rozważań nad drugim rozumieniem tego terminu, skupiając się na zagadnieniu statusu prawnego przebywających na terytorium Libanu Syryjczyków. Konkludując rozważania i odnosząc się do drugiego rozumienia (w kontekście wymogów, jakie powinna spełniać polityka uwzględniająca uwarunkowania wielokulturowej rzeczywistości), przeanalizuję programy niektórych libańskich partii politycznych oraz leżące u podstaw konstytucji z roku 1926 założenia ustrojowe, a następnie rozważę, czy i jakie związki zachodzą pomiędzy nimi a głównymi postulatami ideologii wielokulturowości. W ramach podsumowania, rekapitułując dotychczasowe rozważania, postaram się udzielić odpowiedzi na pytanie postawione w części wprowadzającej.

2. Rozumienie I – wielokulturowość jako rzeczywisty stan stosunków społecznych

2.1. Rys historyczny

Zrekonstruowanie libańskiego modelu społeczeństwa oraz zbadanie, czy rzeczywiście ma ono charakter wielokulturowy, wymaga przedstawienia kilku podstawowych faktów historycznych oraz odwołania się do dostępnych w materiałach źródłowych statystyk.

Utrata wpływów przez Imperium Osmańskie, spowodowana jego udziałem w I wojnie światowej po stronie pokonanego obozu państw centralnych, wytworzyła m.in. na terenach obecnego Libanu polityczną próżnię. Francja, od dziesięcioleci realizująca swoje interesy na Bliskim Wschodzie, płynnie zapełniła ową lukę we władzy, zapewniając sobie w 1920 roku kontrolę nad terytorium dzisiejszego Libanu⁶. Chociaż już w 1926 roku francuski mandatariusz nadał Libanowi konstytucję⁷, to w dalszym ciągu stosunki

⁶ R. Ożarowski, *Polityka zagraniczna Libanu*, 2012, s. 338, <http://ptsm.edu.pl/wp-content/uploads/publikacje/poziomy-analazy-stosunkow-miedzynarodowych/Ozarowski.pdf>, 24.06.2018.

⁷ Konstytucja Republiki Libańskiej z 1926 roku, <http://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/lb/lb018en.pdf>, 24.06.2018.

zagraniczne oraz sprawy wojskowe pozostawały w gestii rządu III Republiki, a reprezentujący ją wysoki komisarz mógł uchylić każdą decyzję rządu w Bejrucie⁸.

Nadana w tym okresie konstytucja jest ciągle obowiązującym aktem prawnym. Pomimo tego, że od początku swojego obowiązywania ulegała licznym zmianom, już w swojej pierwotnej treści zawierała szereg istotnych postanowień dla przyszłego, niepodległego państwa libańskiego. Były to między innymi zapisy dotyczące utrzymania konfesyjnego systemu sprawowania władzy, co równało się odrzuceniu, początkowo forsowanej przez Francję, koncepcji państwa laickiego⁹. Wprowadzony w art. 95 konstytucji system parlamentarny, uwzględniający kryterium wyznaniowe, przewidywał „sprawiedliwą reprezentację gmin religijnych w urzędach publicznych i ministerstwach”. Niepisana umowa z tamtego okresu przewidywała, że stanowiska prezydenta, premiera oraz przewodniczącego parlamentu będą obsadzone według klucza wyznaniowego, a więc każdorazowo będą je zajmować odpowiednio maronita, sunnita oraz szyita (w 1943 roku umowa ta zostanie potwierdzona w powszechnie znanej formule tzw. Paktu Narodowego)¹⁰.

W trakcie II wojny światowej Liban stał się areną konfliktu pomiędzy rządem Vichy a siłami Wolnej Francji gen. de Gaulle’a. Jego punktem szczytowym była interwencja połączonych sił brytyjskich oraz dowodzonych przez gen Georges’a Catroux oddziałami Wolnej Francji. W czerwcu 1941 roku, po pokonaniu wojsk rządu Vichy, siły sprzymierzonych zajęły Syrię i Liban. Wojskowa obecność Brytyjczyków umożliwiła im sprawowanie efektywnej kontroli nad libańskim handlem zagranicznym, szlakami zaopatrzenia ludności, liniami komunikacyjnymi oraz środkami łączności. W sytuacji konfliktu na skalę globalną, wspierane oraz formalnie sprzymierzone z rządem Jego Królewskiej Mości siły Wolnej Francji uznały w formie układu militarne zwierzchnictwo Brytyjczyków na Bliskim Wschodzie¹¹.

Stopniowo narastająca brytyjsko-francuska rywalizacja oraz naciski samych Libańczyków poskutkowały złożeniem przez Francję 26 listopada 1941 roku oficjalnej deklaracji, której istotą było uznanie Libanu za suwerenne państwo¹². Następnie, na początku 1943 roku, delegat generalny gen. Catroux wyraził zgodę na przywrócenie konstytucji, zawieszanej w 1932 roku. Powołany w marcu 1943 roku rząd tymczasowy przeprowadził wybory parlamentarne już w sierpniu tego samego roku. Ich zwycięzcą okazał się Blok Konstytucyjny, stawiający sobie za cel „wykorzystanie w walce o niepodległość rywalizacji francusko-brytyjskiej”¹³. Narastające żądania nowo wybranego rządu

⁸ D. Madeyska, *Liban*, Warszawa 2003, s. 49.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*, s. 50.

¹¹ M. Pękała, *Procesy społeczno – polityczne w Libanie. Kontekst historyczny i obraz współczesny*, Kraków 2016, s. 106, <http://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/1218/Maciej%20P%C4%99kała.Procesy%20spo%C5%82eczno-polityczne%20w%20Libanie.%20Kontekst%20historyczny%20i%20obraz%20wsp%C3%B3%C5%82czesny.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, 24.06.2018.

¹² D. Madeyska, *op.cit.*, s. 60.

¹³ *Historia krajów arabskich 1917–1966*, red. D.R. Woblikow, Warszawa 1974, za D. Madeyska, *op.cit.*, s. 60.

libańskiego oraz popierającej go silnie nacjonalistycznej większości parlamentarnej dotyczące m.in. przekazywania Libańczykom kontroli nad administracją państwową, spotkały się ze stanowczą odmową francuskiego delegata generalnego. Po ponownym zawieszeniu konstytucji 11 listopada, kolejny delegat generalny Jean Helleu rozwiązał parlament, a następnie aresztował urzędującego prezydenta, premiera oraz niektórych ministrów. Powyższe działania Helleu poskutkowały natychmiastowym wybuchem niepokojów społecznych oraz zjednoczeniem wokół kwestii niepodległości skłóconych stronnictw politycznych, reprezentujących różne grupy wyznaniowe. W obawie przed trudnym do przewidzenia rozwojem wypadków, rząd brytyjski podjął interwencję, która ostatecznie zmusiła Francję do ustąpienia. Historia niepodległego Libanu rozpoczyna swój bieg 22 listopada 1943 roku, kiedy to zwolnieni z więzienia politycy triumfalnie powracają do Bejrutu¹⁴.

2.2. Wielowyznaniowość

Od samego początku istnienia państwa libańskiego, jego społeczeństwo cechowała wyznaniowa różnorodność. Fakt ten potwierdzają nie tylko liczne relacje historyczne, lecz także urzędowy spis ludności z 1932 roku¹⁵. Wykonany jeszcze przez władze francuskie – jak się później okaże, ostatni – oficjalny tego typu spis podaje, że społeczność maronicka stanowiła wtedy – 29%, greko-prawosławna – 10%, grekokatolicka – 6%, a inne społeczności chrześcijańskie łącznie konstituowały pozostałe – 6%, co składa się na większość wynoszącą 51%. Liczby w przypadku społeczności muzułmańskich przedstawiały się następująco: społeczność sunnicka – 22%, szyicka – 20%, druzyjska – 7% (pomimo istnienia istotnych odrębności kulturowych oraz religijnych społeczność druzyjska została na potrzeby niniejszej spisu, zaliczona do społeczności muzułmańskich), co w sumie daje pozostałe 49%

Nieprzeprowadzanie kolejnych spisów ludności jest świadomą polityką rządu libańskiego, bowiem parlamentarna reprezentacja najliczniejszych społeczności religijnych została oparta na istniejącej w przeszłości proporcji odzwierciedlającej strukturę wyznaniową społeczeństwa. Pierwsza wersja owej proporcji zakładała, że na każde przysługujące społecznościom chrześcijańskim 6 miejsc w parlamencie, społecznościom muzułmańskim będzie przysługiwało miejsc 5¹⁶. Do jej zmiany, na obowiązującą aktualnie 5:5, doszło dopiero na mocy porozumienia z Taif z roku 1989¹⁷, którego celem było zakończenie wyniszczającej wojny domowej lat 1975–1990.

Nietrudno zatem zrozumieć powody, dla których w państwie o reprezentacji parlamentarnej opartej na tego typu proporcji, nie przeprowadza się oficjalnych spisów ludności – konieczność uwzględnienia wpływających z nich wniosków uzasadniałaby ciągłą rewizję poprzednich ustaleń, a to z kolei groziłoby rozchwianiem całego systemu

¹⁴ D. Madeyska, *op.cit.*, s. 61.

¹⁵ R. Ożarowski, *op.cit.*, s. 340.

¹⁶ *Historia krajów arabskich 1917–1966*, red. D.R. Woblikow, Warszawa 1974, za D. Madeyska, *op.cit.*, s. 65.

¹⁷ Porozumienie z Taif, s. 2, <http://www.presidency.gov.lb/Arabic/LebaneseSystem/Documents/TaefAgreementEn.pdf>, 24.06.2018.

politycznego i zaburzeniem kruchej równowagi sił, istniejącej między poszczególnymi grupami wyznaniowymi. Tak skonstruowany system rządów czyni w istocie ze struktury wyznaniowej kwestię przesądzającą o tym, kto, w jakim zakresie, i w jakim okresie czasu sprawuje władzę w Libanie.

Pomimo zmieniającej się na przestrzeni lat struktury wyznaniowej, Liban w dalszym ciągu pozostaje krajem o ogromnym zróżnicowaniu religijnym. Obecnie, oficjalnie zarejestrowanych jest 18 grup wyznaniowych, w tym – co ciekawe – wspólnota żydowska¹⁸. Grupy te mają prawo stosować normy postępowania wynikające z wyznawanej przez nie religii w sprawach takich jak zawieranie małżeństw, udzielanie rozwodów czy w kwestiach dziedziczenia. Dodatkowo mogą one prowadzić własne szkoły, o ile, jak stanowi art. 10 konstytucji, będą one przestrzegały regulacji obowiązujących szkoły publiczne, które to z kolei zabraniają im szerzenia treści nawołujących do konfliktów na tle wyznaniowym oraz kreowania sytuacji mogących wywoływać zagrożenie dla bezpieczeństwa narodowego.

Ostatni spis ludności¹⁹, na który powołują się badacze tematyki libańskiej oraz instytucje międzynarodowe, sporządzony został w 2012 roku przez prywatną spółkę *Statistics Lebanon Ltd*. Zgodnie z nim struktura wyznaniowa Libanu w 2012 roku przedstawiała się następująco: społeczność sunnicka – 27%, szyicka – 27%, maronicka – 21%, greko-prawosławna – 8%, druzyjska – 5,6%, grekokatolicka – 5%, inne społeczności chrześcijańskie – 6,5%. Po 70 latach od sporządzenia oficjalnego spisu stosunek demograficzny zmienił się na korzyść społeczności muzułmańskich stanowiących (licząc razem ze społecznością druzyjską) 59,6%, przy pozostałych 40,5%, które przypadały społeczności chrześcijańskiej. Główną przyczyną zmiany owego stosunku jest przede wszystkim odmienny model rodziny funkcjonujący w ramach wielodzietnych wspólnot muzułmańskich, a ograniczających dzietność wspólnot chrześcijańskich. Czynnikiem dodatkowym w tym zakresie są trudne do odrobienia straty ludnościowe, jakie ponieśli chrześcijanie podczas libańskiej wojny domowej.

2.3. Religia a kultura

Na obecnym etapie rozważań warto postawić pytanie, czy w przypadku Libanu można utożsamiać pojęcie przynależności do danej grupy wyznaniowej z przynależnością do danej grupy kulturowej. Na pierwszy plan wysuwają się trudności związane z nieostrością pojęcia kultury. W zależności od rozumienia tego terminu możemy twierdzić, że w ramach libańskiego społeczeństwa:

- 1) koegzystuje szereg kultur, których wspólnota języka, tradycji, wyznania i obyczajów jest silnie związana z wpływem konkretnej religii,
- 2) dominuje model kultury arabskiej, który zawiera w sobie wpływające z różnych religii, przeciwstawne wzorce wartościowych stylów życia, obyczajów, dyrektyw

¹⁸ Liczbę jej członków szacuje się na kilkadziesiąt osób. U.S Library of Congress, <http://countrystudies.us/lebanon/56.htm>, 24.06.2018.

¹⁹ Podano wartości zawarte w opracowaniu Departamentu Stanu Stanów Zjednoczonych, *LEBANON 2012 INTERNATIONAL RELIGIOUS FREEDOM REPORT*, <https://www.state.gov/documents/organization/208612.pdf>, 24.06.2018.

moralnych oraz instytucje społeczne o przeciwstawnej budowie np. muzułmańskie małżeństwo poligamiczne i chrześcijańskie małżeństwo monogamiczne.

Biorąc pod uwagę przyjęte rozumienie kultury skłonny jestem zaryzykować tezę, że siła oddziaływania religii na społeczne funkcjonowanie poszczególnych grup wyznaniowych oraz jej wpływ na wykształcenie się określonych zwyczajów, tradycji, stylów życia itp. pozwala na utożsamianie rozróżnienia o charakterze religijnym z rozróżnieniem o charakterze kulturowym. Przynależność do określonej grupy wyznaniowej, prawdopodobnie również z uwagi na uczynienie z niej głównego wyznacznika identyfikującego jednostkę w ramach życia społecznego, ma ogromną siłę formacyjną i jest bardzo silnym czynnikiem kulturotwórczym²⁰. Kultury libańskich maronitów, libańskich sunitów czy druzów niezaprzeczalnie łączy wspólny im wszystkim pierwiastek arabski, natomiast istniejące odmienności skłaniają do wyodrębnienia w łonie szeroko ujmowanej kultury arabskiej różnych kultur, uformowanych w dużej mierze pod wpływem wyznawanej przez dane grupy religii.

Podsumowaniem tej części wywodu niech będzie konkluzja o tkwiącej już u podstaw libańskiej państwowości oraz społeczeństwa różnorodności wyznaniowej i tworzonej przez nią bezpośrednio kulturowej odmienności. Można nawet twierdzić, iż w przypadku Libanu ta różnorodność ma niejako charakter przedpaństwowego, na co wskazuje choćby wyżej wspomniany, niepisany kontrakt społeczny w postaci przyjęcia wyznaniowego klucza obsady stanowisk państwowych, zawarty jeszcze przed uzyskaniem przez Libańczyków decydującego wpływu na bieg spraw w ich państwie.

2.4. Demografia, sytuacja migracyjna

Zaprezentowane wcześniej wielkości procentowe, odzwierciedlające liczebność grup wyznaniowych decydujących o życiu politycznym Libanu, należy poprzeć również podaniem choćby przybliżonej liczby ludności przebywającej na terytorium tego kraju. *The World Factbook* szacuje, że w lipcu 2017 roku w Libanie przebywało około 6,2 mln osób²¹, z czego – jak podaje UNHCR – prawie 992 tys. stanowią zarejestrowani uchodźcy syryjscy (dane z maja 2018)²². Liczba uchodźców niezarejestrowanych mieści się w przedziale od 300 do 500 tys. osób²³. Dodatkowo dane z lipca 2014 roku wskazują²⁴, że na terytorium Libanu przebywa prawie 450 tys. zarejestrowanych uchodźców palestyńskich, których obecność związana jest głównie z ucieczką tej ludności wywołaną wojną arabsko-izraelską z lat 1948–49 oraz tzw. wojną sześciodniową z roku 1967

²⁰ U.S Library of Congress, <http://countrystudies.us/lebanon/40.htm>, 24.06.2018.

²¹ CIA the world factbook, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/le.html>, 24.06.2018.

²² Dane urzędu Wysokiego Komisarza Narodów Zjednoczonych do spraw Uchodźców, Syria Regional Refugee Response Inter-agency Information Sharing Portal, <http://data.unhcr.org/syrianrefugees/country.php?id=122>, 24.06.2018.

²³ M. Janmyr, *Precarity in Exile: The Legal Status of Syrian Refugees in Lebanon*, s. 58, <http://bora.uib.no/bitstream/handle/1956/15916/hdw016.pdf?sequence=3&isAllowed=y>, 24.06.2018.

²⁴ Dane Agencji Narodów Zjednoczonych dla Pomocy Uchodźcom Palestyńskim na Bliskim Wschodzie, <https://www.unrwa.org/where-we-work/lebanon>, 24.06.2018.

i ok. 31 tys. uchodźców palestyńskich z Syrii (dane UNRWA z grudnia 2016 roku)²⁵. Powyższe dane przedstawiają skalę migracyjnego problemu, z którym obecnie zmuszony jest zmierzyć się Liban.

2.5. Podsumowanie

Skrótowa prezentacja historii powstawania libańskiego państwa, a także dostępnych danych statystycznych, nie pozostawia wątpliwości odnośnie do wielokulturowego charakteru libańskiego społeczeństwa. Objętość niniejszego opracowania nie pozwala na szersze rozwinięcie zagadnień, które część teoretyków wielokulturowości traktuje jako ściśle z nią związanych, to jest zagadnień dotyczących praw kobiet oraz praw mniejszości seksualnych. Z uwagi na kluczowe znaczenie problemów związanych z konfesyjnym systemem sprawowania władzy oraz trapiących obecnie Liban problemów migracyjnych, wielokulturowość widziana przez pryzmat wielowyznaniowości i wieloetniczności zasługiwała na swoisty prymat, jako materia nieco bardziej uniwersalna. Na zauważenie zasługuje jednak fakt, iż Liban jest krajem wyróżniającym się na tle innych krajów arabskich w zakresie działań organizacji pozarządowych upominających się o prawa kobiet oraz prawa mniejszości seksualnych. W żadnym razie nie należy lekceważyć wpływu owych grup oraz reprezentujących ich organizacji na społeczne i polityczne realia, co potwierdza choćby uchylenie w sierpniu 2017 roku art. 552 libańskiego kodeksu karnego. Na mocy tego przepisu postępowanie karne uległo zawieszeniu w sytuacji, w której osoba oskarżona o gwałt decydowała się poślubić ofiarę gwałtu i pozostawała z nią w związku małżeńskim przez okres 3 lat²⁶.

3. Rozumienie II – wielokulturowość jako koncepcja polityczna

Udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy w Libanie realizowana jest polityka wielokulturowości, będzie wymagało prześledzenia wybranych aspektów działań politycznych. Truizmem jest stwierdzenie, iż w nowoczesnych państwach kluczowym przejawem owej działalności jest prawodawstwo. W krajach o europejskich tradycjach ustrojowych – a takim właśnie państwem, z uwagi na wieloletnie oddziaływanie kulturowe Francji, jest Liban – kluczowym regulatorem stosunków społecznych jest prawo. Skoro to właśnie prawu przysługuje taka funkcja, to realizowane koncepcje polityczne powinny znajdować w nim swoje odzwierciedlenie. Oczywiście nie należy w tym zakresie bagatelizować innych, nieprzyjmujących postaci regulacji prawnych form działań politycznych, takich jak różnorakie deklaracje, negocjacje, działania wojskowe itd., jednak w niniejszym opracowaniu szczególny akcent zostanie położony na wybrane rozwiązania prawne.

Jak zasygnalizowano już na wstępie, politykę wielokulturowości cechuje poszukiwanie sposobów najefektywniejszego wspierania mniejszościowych grup kulturowych

²⁵ Dane Agencji Narodów Zjednoczonych dla Pomocy Uchodźcom Palestyńskim na Bliskim Wschodzie, <https://www.unrwa.org/prs-lebanon>, 24.06.2018.

²⁶ <https://www.wprost.pl/swiat/10070535/Liban-zniosl-kontrowersyjne-prawo-Ratowalo-gwalciciela-przed-kara-jesli-poslubil-ofiare.html>, 24.06.2018.

w celu zachowywania ich oryginalnej, zbiorowej tożsamości, a także wyrażanie uznania dla osiągnięć czy wkładu danej kultury w rozwój poszczególnych społeczności. Jest to polityka promująca postawę otwartości w stosunku do kultur innych niż nasza własna oraz wprowadzająca konkretne rozwiązania prawne, mające na celu wyrównywanie różnic między dominującym w ramach danego społeczeństwa wzorcem kulturowym a kulturami poszczególnych mniejszości. Tak zdefiniowana polityka, określana przez teoretyków wielokulturowości mianem *politics of difference* zakłada, że liberalne podejście zasadzające się na przyznawaniu wszystkim tego samego „koszyka” praw i przywilejów jest w istocie wspieraniem *societal culture*²⁷. Uprzywilejowany status tej ostatniej może zostać ograniczony tylko poprzez realizację polityk rozróżniających pierwotne statusy kultur występujących ramach danego społeczeństwa i dostosowujących wsparcie do występujących nierówności.

Z uwagi na skalę oraz istotność zjawiska, jakim jest masowa migracja Syryjczyków do Libanu, oraz fakt, iż dotyczy ona szeregu dziedzin życia społecznego i gospodarczego, prześledzenie odnoszących się do niego regulacji prawnych wydaje się poznawczo cenne. Oczywiście w libańskim dyskursie politycznym funkcjonują również opinie wyrażające przekonanie, czy może raczej nadzieję na to, że obecność Syryjczyków ma charakter tymczasowy i zakończenie wojny w Syrii skłoni ich do powrotu do kraju²⁸. Trudno jednak przewidzieć dalszy rozwój wypadków.

Status prawny Syryjczyków uciekających do Libanu przed wojną trwającą w ich kraju od 2011 roku jest problematyczny. Co istotne, Liban nie jest stroną Konwencji Genewskiej z 1951 roku. Niemniej, na podstawie punktu B preambuły do konstytucji z 1926 roku oraz jako członek ONZ, jest zobowiązany do przestrzegania zwyczajowych norm prawa międzynarodowego (np. zasady *non-refoulement*). Na mocy memorandum z 2003 roku²⁹, zawartego pomiędzy Libanem a UNHCR-em, uzgodniono, że Wysoki Komisarz, działając za pośrednictwem swoich agend na terytorium Libanu, będzie posiadał uprawnienie do rejestrowania oraz nadawania statusu uchodźcy. Postanowienia memorandum wyraźnie wskazują, że Liban nie uznaje się za kraj, w którym można uzyskać status uchodźcy, a ponadto użyty w memorandum terminu „uchodźca” oznacza „osobę starającą się o nadanie statusu uchodźcy w innym kraju niż Liban”. Pomimo zawarcia memorandum, władze Libanu odmawiały respektowania decyzji UNHCR-u w przedmiocie nadania statusu uchodźcy, deportując niekiedy uchodźców lub osoby starające się o uzyskanie owego statusu wedle własnego uznania. Co więcej, jego postanowienia nie przewidywały możliwości przyznawania statusu uchodźcy Syryjczykom, bowiem akt ten powstał w szczególnych okolicznościach, jakie stworzyła II wojna w Zatoce Perskiej i dotyczył nadawania statusu uchodźcy Irakijczykom. Oprócz ustawy z roku 1962³⁰, regulującej kwestie wjazdu oraz pobytu obcokrajowców

²⁷ I.M. Young, *Justice and the Politics of Difference*, Princeton 1990, s. 184–185.

²⁸ <https://www.reuters.com/article/us-lebanon-germany-merkel/germanys-merkel-syria-must-be-more-secure-before-refugees-return-idUSKBN1J11QE>, 24.06.2018.

²⁹ UNHCR Global Appeal 2010–11, <http://www.unhcr.org/4b05121f9.pdf>, 24.06.2018.

³⁰ ORDER No. 319 REGULATING THE STATUS OF FOREIGN NATIONALS IN LEBANON, LAW REGULATING THE ENTRY OF FOREIGN NATIONALS INTO, THEIR RESIDENCE

w Libanie, w systemie prawnym tego państwa nie odnajdziemy kompleksowego unormowania dotyczącego przyznawania statusu uchodźcy. Uciekający ze swojego kraju Syryjczycy, którzy trafili do Libanu, są określanii przez libańskie agendy rządowe mianem wysiedleńców (*displaced persons*).

Obowiązujące od stycznia 2015 roku zasady, będące implementacją przyjętej w październiku 2014 roku „Policy on Syrian Displacement”, dotyczące przepisów wjazdowych obowiązujących Syryjczyków oraz przepisów znajdujących zastosowanie do sytuacji Syryjczyków przebywających na terytorium Libanu, są przejawem polityki zniechęcania ich do poszukiwania schronienia w Libanie. Zgodnie z owymi zasadami możliwość wjazdu do Libanu mają tylko ci Syryjczycy, którzy identyfikują się ważnym dokumentem tożsamości oraz są w stanie udowodnić, że ich pobyt w kraju cedrów motywowany jest jedną z przesłanek pogrupowanych w 7 kategorii. Wśród nich znajdują się m.in. turystyka, tranzyt, edukacja, wysiedlenie, spotkanie w ambasadzie itd. Spełnienie którejkolwiek z powyższych przesłanek umożliwi otrzymanie wizy na pobyt od 24 godzin do 30 dni, przy czym w niektórych sytuacjach okres ten może zostać dodatkowo przedłużony. Syryjczycy legalnie przebywający na terytorium Libanu do 2015 roku, dotychczas zobowiązani do odnawiania pozwolenia na pobyt poprzez wniesienie rocznej opłaty w wysokości 200 USD, w obecnym stanie prawnym mają obowiązek odnawiania pozwolenia na pobyt co 6 miesięcy, przy jednoczesnym utrzymaniu opłaty w tej samej co poprzednio wysokości³¹. Dodatkowo aplikanci podzieleni są na dwie osobne kategorie: osoby zarejestrowane przez UNHCR oraz osoby niezarejestrowane. W zależności od tego, do której kategorii dana osoba została przyporządkowana, musi ona dostarczyć odpowiedni zestaw dokumentów, których uzyskanie jest związane dodatkowymi wydatkami np. opłatą notarialną. Brak możliwości pokrycia kosztów związanych z odnowieniem pozwolenia na pobyt może się wiązać z wymogiem złożenia notarialnego przyrzeczenia dotyczącego niepodejmowania pracy na terytorium Libanu (wymóg dla osób zarejestrowanych przez UNHCR).

W jaki sposób można scharakteryzować tego typu politykę? Wydaje się, że najadekwatniejszego opisu dostarcza nam koncepcja Iris M. Young wyróżniająca 5 postaci opresji³², a w szczególności, istotną w kontekście powyższego wywodu, marginalizację. Istotą tej postaci opresji jest wykluczenie danej grupy z możliwości udziału w różnych formach życia zbiorowego, włączając w to tragiczne w skutkach odmawianie dostępu do wielu segmentów rynku pracy. Syryjczycy, a wraz z nimi także palestyńscy uchodźcy z Syrii (których status kształtuje się nieco odmiennie), tworzą zmarginalizowaną, pozapolityczną wspólnotę, której wielkość w stosunku do ogółu obywateli, jest dość znacząca.

W tym miejscu warto wspomnieć o ograniczeniach, jakie nakłada opisywanie libańskiej rzeczywistości przez pryzmat konfesyjnego systemu sprawowania władzy, bowiem wedle tego rodzaju podejścia te dwie, stosunkowo liczne społeczności, należałoby

IN AND THEIR DEPARTURE FROM LEBANON, <http://www.refworld.org/pdfid/4c3c630f2.pdf>, 24.06.2018.

³¹ M. Janmyr, *The Legal Status of Syrian Refugees in Lebanon*, Beirut 2016, s. 13–15.

³² I.M. Young, *op.cit.*, s. 61.

umieścić poza nawiasem rozważań z uwagi na to, że nie mieszczą się one, w ograniczonym tylko do kwestii wspólnoty politycznej, polu badawczym. Zdecydowałem się zdystansować od tego dość typowego oglądu uwzględniając również te grupy, które ów system wyklucza z polityki.

Podsumowując tę część rozważań wypada stwierdzić, iż wielokulturowość w Libanie nie jest świadomie realizowanym projektem politycznym – jest raczej rzeczywistością pierwotną w stosunku do proponowanych rozwiązań politycznych. Uwarunkowania libańskiej sceny politycznej, w szczególności fakt znacznego rozdrobnienia ugrupowań parlamentarnych oraz konieczność tworzenia wielowyznaniowych koalicji, wymuszają akceptację dla różnorodności religijnej, będącej zresztą od samego początku istnienia tego państwa w centrum zainteresowania samych Libańczyków. Wyznaniowa wielokulturowość, w przeciwieństwie do wieloetniczności, związanej choćby z obecnością Syryjczyków, jest różnorodnością, chciałoby się rzec, „mainstremową”, bowiem doświadcza jej niemal każdy Libańczyk, a w szczególności ten, który jest aktywnym uczestnikiem libańskiej wspólnoty politycznej. Z różnych przyczyn nie możemy tego typu polityki akceptacji oczekiwać wobec grup kulturowych, które zostały zmarginalizowane z uwagi na znajdowanie się poza „mainstremową”, libańską różnorodnością wyznaniową. Działania wspierające wykluczone z libańskiego życia społecznego grupy kulturowe realizują agencje ONZ, instytucje międzynarodowe oraz zagraniczne, jak i krajowe organizacje pozarządowe, jednak działania pomocowe realizowane przez wskazane instytucje spotykają się z bardzo różnymi, często skrajnymi, reakcjami samych Libańczyków³³.

4. Rozumienie III – Wielokulturowość jako ideologia

W ostatniej części rozważań dotyczących wielokulturowości w Libanie podejmę próbę zbadania, czy założenia funkcjonujących w tym państwie ideologii korespondują z założeniami stanowiącymi fundament multikulturalizmu. Słownikowa definicja pojęcia „ideologia” podaje, iż jest to: „system poglądów, idei, pojęć charakteryzujący jakąś grupę ludzi lub kierunek polityczny, ekonomiczny, społeczny, religijny itp.” Moje pole badawcze ograniczę do przepisów konstytucji z 1926 roku oraz dekretu regulującego, na podstawie zawartego w konstytucji przepisu odsyłającego, kwestie obywatelstwa, z treści których postaram się wyinterpretować podstawowe założenia ideologii państwowej. Następnie przejdę do analizy programów trzech wybranych partii politycznych, posiadających znaczną reprezentację parlamentarną, tj. Wolnego Ruchu Patriotycznego, Postępowej Partii Socjalistycznej oraz politycznego skrzydła szyickiego Hezbollahu.

Zawarty w preambule zestaw założeń ideologicznych otwiera podkreślenie arabskiej tożsamości Libanu oraz deklaracja przywiązania do zasad demokracji parlamentarnej, wyrażonych w typowym dla niej katalogu praw i wolności jednostki, a także w ideałach równości, sprawiedliwości społecznej oraz poszanowania własności prywatnej. Dalsze

³³ <https://www.reuters.com/article/us-lebanon-syria-refugees-unhcr/lebanon-foreign-minister-says-will-take-measures-against-un-refugee-agency-idUSKCN1J32R8>, 24.06.2018.

sformułowania rozpoznają suwerena władzy państwowej we wspólnocie narodowej oraz stwierdzają, iż w interesie całego narodu leży zniesienie systemu konfesyjnego, które powinno nastąpić w sposób zaplanowany i stopniowy.

Dzięki delegacji, zawartej w art. 6 Konstytucji, uwaga czytelnika libańskiej konstytucji zostaje skierowana na przepisy zawarte w Dekrecie nr 15 wydanym dnia 19 stycznia 1925 roku³⁴ przez Wysokiego Komisarza Republiki Francuskiej. Akt ten dotyczy nabywania oraz utraty obywatelstwa, kwestii szczególnie istotnej z uwagi na możliwość korzystania z pełni praw. Przyjęta przez Libańczyków konstrukcja obywatelstwa wydaje się swoistym miernikiem ich otwartości na proces rozszerzania tworzonej przez nich wspólnoty politycznej.

Jeden z elementów owej konstrukcji zasada się na sposobie przekazywania obywatelstwa, w zgodzie z zasadą *ius sanguinis*, ale przy dodatkowym założeniu, że ojcem dziecka jest obywatel Libanu. Trudno znaleźć uzasadnienie dla tego typu regulacji, choć wnioskując po efektach jakie wywołuje, można domniemywać, iż ma ona za zadanie ograniczać rozrost libańskiej wspólnoty politycznej. Tak skonstruowaną instytucję obywatelstwa należy scharakteryzować jako sprzeczną z zasadą równości obywateli wobec prawa, wyrażoną w art. 7 konstytucji. Odmowa przyznania kobietom prawa do przekazywania obywatelstwa nadaje libańskiej ideologii państwowej silnie patriarchalny rys³⁵.

Libańską scenę polityczną cechuje wysoki stopień rozdrobnienia. Kluczowy podział, mający *stricte* polityczny charakter, związany jest z wydarzeniami tzw. Cedrowej Rewolucji z 2005 roku, kiedy to po zabójstwie premiera Rafika Haririego, o dokonanie którego zostały oskarżone władze Syrii³⁶, doszło do masowych protestów skierowanych przeciwko obecności wojsk tego kraju na terytorium Libanu. W ramach owych protestów wytworzyły się dwa wielowyznaniowe, rywalizujące ze sobą bloki: prosyryjska Koalicja 8 marca oraz wspierający masowe protesty, Sojusz 14 marca. W ramach owych bloków funkcjonuje szereg, bardzo często znacząco odmiennych od siebie ideologicznie, ugrupowań. Można zatem stwierdzić, że Koalicja 8 marca oraz Sojusz 14 marca są w dużej mierze ugrupowaniami prezentującymi dwie różne narracje na temat libańskiej historii najnowszej czy też formułującymi odmienne propozycje porządkowania zbiorowej pamięci historycznej, a nie jednolitymi politycznie i ideowo formacjami.

Wolny Ruch Patriotyczny jest partią założoną w 2005 roku przez gen. Michaela Aouna, obecnego prezydenta Libanu. Choć partia oficjalnie deklaruje się jako świecka, jest w istocie formacją zdominowaną przez maronitów, których reprezentuje

³⁴ Decree No15 on Lebanese Nationality 19 January 1925, <http://www.refworld.org/docid/44a24c6c4.html>, 10.02.2018.

³⁵ Po ostatniej, dość naglej, decyzji prezydenta Michela Aouna o nadaniu obywatelstwa kilkuset obcokrajowcom, kwestia ta ponownie zyskała na aktualności. Arabnews, <http://www.arabnews.com/node/1316076>, 24.06.2018.

³⁶ M. Brylew, *Liban Religia-Wojna-Polityka*, Toruń 2016, s. 128.

24 parlamentarzystów. Oficjalna Karta Wolnego Ruchu Patriotycznego³⁷ wyraża wolę przeprowadzenia szeregu reform, którym przyświecają ideały typowe dla demokracji liberalnej (ideał równości, sprawiedliwości, praw i wolności obywatelskich), a także postulat państwa świeckiego, w narodowo-konserwatywnej wersji. Ten ostatni aspekt znajduje swój wyraz przede wszystkim w podkreślaniu szczególnego statusu rodziny i narodu. Dodatkowym elementem formacji ideologicznej Ruchu jest odwoływanie się do idei sprawiedliwości społecznej oraz eliminacji różnic w statusie kobiet i mężczyzn, zakotwiczonych w prawie oraz dyskryminacyjnych praktykach społecznych.

Postępowej Partii Socjalistycznej, której od dziesięcioleci przewodzi druzyjska rodzina Dżunbulat, przyświecają nieco odmienne ideały. Jej założyciel, Kamal Dżunbulat, uhonorowany w 1971 roku Leninowską Nagrodą Pokoju, zaczerpnął inspirację z programów politycznych krajów należących do istniejącego wówczas bloku krajów socjalistycznych³⁸. Połączył on realia libańskiego systemu konfesyjnego z postulatem rygorystycznie rozumianej laicyzacji państwa oraz z zaczerpniętą od egipskich naserystów³⁹ ideą panarabskiej wspólnoty ponadnarodowej. Kamal Dżunbulat był gorącym orędownikiem sprawy palestyńskiej, którą konsekwentnie propagował tak w czasach pokoju, jak i w czasie libańskiej wojny domowej, w trakcie której został zamordowany. Po śmierci lidera druzów w marcu 1977 roku jego miejsce zajął Walid Dżunbulat, który od samego początku sprawowania władzy w partii nie tylko stara się uchronić socjalistyczną ojcowiznę przed intelektualną erozją, lecz także prowadzić ją w kierunku wspólnie postępowych idei jak np. liberalizacji prawa dotyczącego posiadania marihuany.

Ostatnią wspomnianą wcześniej formację ideologiczną tworzy parlamentarne skrzydło Hezbollahu. Organizacja ta, pozostająca pod silnymi wpływami Iranu oraz ideałów islamskiej rewolucji z 1979 roku, zaprezentowała swój oficjalny program polityczny w opublikowanym w 1985 roku liście otwartym. Złożyły się nań przede wszystkim hasła dekolonizacji Libanu i uwolnienia go od wpływów państw zachodnich, w szczególności USA oraz Francji, zniszczenie państwa Izrael oraz dążenie do stworzenia wspólnoty muzułmańskiej, tzw. ummy⁴⁰. Jednocześnie Partia Boga dała wyraz swojemu przekonaniu, iż tylko działalność islamskiego rządu jest prawdziwym gwarantem sprawiedliwości i wolności wszystkich mieszkańców Libanu oraz wyraziła deklarację: „lojalności i podporządkowania się jedynej władzy Ruhollaha Musawi Chomeiniego”⁴¹. Od samego

³⁷ The Charter of the Free Patriotic Movement Party, <http://www.voltairenet.org/article163915.html>, 10.02.2018.

³⁸ D. Madeyska, *op.cit.*, s. 79.

³⁹ Cofając się do momentu wybuchu kryzysu sueskiego z 1956 roku można stwierdzić, że sam Gamal Naser był w Libanie politykiem popularnym. Jak podaje Jerzy Zdanowski: „Naser został bohaterem libańskich ulic”. J. Zdanowski, *Stosunki międzynarodowe na Bliskim Wschodzie w XX wieku*, Kraków 2012, s. 291.

⁴⁰ M. Pękala, *op.cit.*, s. 184.

⁴¹ Jak twierdzi M. Brylew, *op.cit.*, s. 55.

początku działalności Hezbollah łączył swoje postulaty z prowadzoną intensywnie pracą społeczną (polegającą na wspieraniu ofiar konfliktów wojennych, dostarczaniu podstawowych produktów żywnościowych, zaopatrzeniu w wodę i energię, świadczeniu usług medycznych) oraz działaniami edukacyjnymi, których beneficjentem była szyicka wspólnota religijna. Na przestrzeni lat zmieniały się polityczne oraz militarne formy działania Partii Boga, jednak jej główne postulaty pozostają w dużej mierze aktualne do czasów nam współczesnych⁴².

Rozważania dotyczące trzeciego spośród wyodrębnionych wcześniej rozumień pojęcia wielokulturowości prowadzą do konkluzji, że zawarta w libańskiej ideologii państwowej, patriarchalna i elitarystyczna koncepcja obywatelstwa jest nie do pogodzenia z wymogami stawianymi przez zawierającą w sobie postawę otwartości na inne kultury, a jednocześnie wyrażającą zainteresowanie odmiennością, ideologią wielokulturowości. Trudno jest bowiem budować inkluzywne, wielokulturowe społeczeństwo, opierając je na instytucji obywatelstwa, która w znacznym stopniu ogranicza jej potencjalnym członkom możliwość nabywania pełni praw politycznych, przynależnych, co do zasady, tylko obywatelom. Wszystko wskazuje na to, że ideologia wielokulturowości w swojej klasycznie ujmowanej formule nie posiada na scenie politycznej Libanu instytucjonalnego partnera, który przyjmowałby założenia ideologiczne ściśle korespondujące z proponowaną przez nią wizją. Zaprezentowane powyżej programy głównych partii Libanu także nie korespondują z oglądem, leżącym u podłoża ideologii wielokulturowości.

5. Wnioski

Przepełniona antagonizmami sytuacja społeczna i polityczna Libanu nie stwarza korzystnych warunków do budowania wielokulturowego modelu społeczeństwa. Sprzyja ona raczej budowaniu systemu „hamulców” prawnych, używanych w celu zablokowania realizacji koncepcji politycznych sytuujących się poza mainstreamem poglądów, niż projektowania przyszłościowych rozwiązań mających znamiona prawdziwej reformy systemu. Klanowość libańskiej polityki, powszechność nadużyć korupcyjnych oraz realizacja projektów politycznych szkodliwych dla Libanu, a będących efektem powiązań, wykraczających daleko poza granice tego kraju⁴³, czynią z polityki libańskiej klasyczną grę interesów, w której mało jest miejsca na wartości, a w szczególności te promowane przez wielokulturową koncepcję społeczeństwa. W polityce tej prawo jest instrumentem realizowania partykularnych interesów grupowych, a mniejszości zamiast otwartości, akceptacji czy uznania, mogą raczej oczekiwać wyzysku i marginalizacji. W kontekście rozważań zawartych w części 5 wypada jedynie powtórzyć, iż w Libanie nie sposób doszukać się ideologii o znamionach typowych dla tak

⁴² W wyniku wyborów parlamentarnych z 6 maja, Hezbollah wraz ze swoimi politycznymi sojusznikami zdobył 70 ze 128 miejsc w libańskim Zgromadzeniu Narodowym, <https://uk.reuters.com/article/uk-lebanon-election-parliament-factbox/factbox-hezbollah-and-allies-gain-sway-in-lebanon-parliament-idUKKCN11N100>, 24.06.2018.

⁴³ M. Pękala, *op.cit.*, s. 213.

ujmowanej wielokulturowości. Liban jest krajem wielokulturowym tylko w pierwszym rozumieniu tego pojęcia, bowiem jego wielokulturowe społeczeństwo funkcjonuje w oderwaniu od samej koncepcji multikulturalizmu.

* * *

Multiculturalism in the Lebanese Legal System – Case Study

The article presents a number of observations and conclusions on the Lebanese political and social reality. It contains short analysis of the process of gaining the independence by the Lebanese people and the formation of its society. At the same time it aims to examine the concept of multicultural politics and ideology in a different from the typical, the Middle Eastern country's context. It takes into consideration three main understandings of the term 'multiculturalism' in accordance with the findings of its most important theoreticians. The article seeks to respond on the question, which of those significations could be associated with Lebanese society and state.

Key words: Lebanon, multiculturalism, Lebanese legal system, politics, society